

<https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.216>

УДК 355.292.91.(477.83):655.55 «1941»

Андрій ЗАЯРНЮК

доктор філософії, професор,

історичний відділ Вінніпезького університету (Вінніпер, Канада)

a.zayarnyuk@uwinnipeg.ca

<https://orcid.org/0009-0009-0031-3174>

ЧИ МОЖНА ВСТАНОВИТИ КІЛЬКІСТЬ ВБИТИХ У ЛЬВІВСЬКОМУ ПОГРОМІ 1941 Р.?

Рецензія на книгу: *Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.*

Розвідка Анатолія Плічка стосується одного з найбільш драматичних моментів в новітній історії Львова — так званого антиєврейського погрому, який відбувся у перші дні після захоплення міста вермахтом у 1941 р. Не ставлячи собі за завдання відтворити ширше тло історичних подій, автор фокусується на одному конкретному питанні — скільки євреїв протягом цих кількох днів (з 30 червня до 3 липня) було вбито у Львові його цивільними мешканцями. Парадокс в тому, що незважаючи на величезну кількість матеріалів щодо погрому, встановити навіть приблизну кількість жертв неймовірно важко. Попередні погроми у регіоні були короткотривалими спалахами насильства, після яких поверталися закон і порядок, а держава та місцева громада мали змогу задокументувати погром за свіжими слідами. У випадку 1941 р. погром став лише першим епізодом у довготривалій хвилі зростаючого і організованого державою насильства,

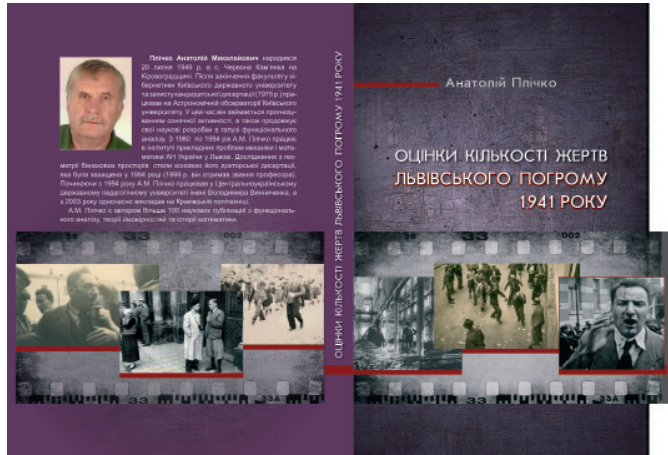
Цитування: Заярнюк А. Чи можна встановити кількість вбитих у Львівському погромі 1941 р.? [Рец. на кн.: Анатолій Плічко. Оцінки кількості жертв Львівського погрому 1941 року. Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2022. 308 с.]. *Український історичний журнал*. 2023. № 3 (570). С. 216—220. <https://doi.org/10.15407/uhj2023.03.216>

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Стаття опублікована на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>)

наслідком якого було фізичне знищення єврейської громади міста.

Поворотним моментом у встановленні числа жертв так званого Львівського погрому стала праця К. Штруве, опублікована у 2015 р.¹ Якщо попередні дослідники вказували на тисячі убитих, то К. Штруве, досить достовірно реконструювавши події липня 1941 р., дійшов висновку, що кількість вбитих нараховувала 500—700 осіб. Більше того, К. Штруве доводить, що більшість з них були убиті членами німецьких військових та поліційних формувань, а не місцевим населенням. Потрібно зауважити, що тут йдеться тільки про перші кілька днів німецької окупації. Вбивства євреїв продовжувалися протягом липня і до кінця місяця кількість жертв таки вимірювалася тисячами.

Беручи цифри і хронологію К. Штруве за вихідну точку, Анатолій Плічко робить спробу встановити скільки із загальної кількості вбитих євреїв, були вбиті у Львові саме цивільними мешканцями. Він починає з аналізу основних груп наявних джерел. Серед текстуальних джерел найбільшу групу становлять его-документи. Оскільки історики звикли працювати з цим типом джерел, в історичній літературі про погром его-документи цитуються чи не найбільше. Автор переконливо показує, що в наявному корпусі цих джерел, який залишили вцілілі євреї Львова, дуже мало свідчень власне очевидців погрому. Цілком погоджуюся з автором, що цифри, наведені в цих документах, переважно беруться або з пізнішої літератури, або, в кращому разі, з чуток. Спогади вцілілих євреїв є спогадами глибоко травмованих людей, які чудом вціліли після кількох років невимовних психологічних, а часто й фізичних страждань. З досліджень психологів відомо, що стрес, фізичний біль, голод і травма мають величезний вплив на людське сприйняття подій і на людську пам'ять. До цього додається робота так званої «колективної пам'яті», коли прочитане, прослухане і побачене про події, які й ти пережив, починає сприйматися як особисто пережитий досвід. Як показує Плічко, ці спогади часто тенденційні та вибіркові, зокрема у тому, що стосується жертв радянського терору, вбитих у львівських тюрмах напередодні радянського відступу. Свідчення одних і тих самих осіб з часом змінювалися, а свідки пристосовували їх до актуальних обставин.

¹ Штруве К. Німецька влада, український націоналізм, насильство проти євреїв: Літо 1941 року в Західній Україні. Переклад з нім. Н. Комарової. Київ: Дух і літера, 2022. 608 с.

Довівши непридатність більшості его-джерел для встановлення кількості вбитих у погромі, А. Плічко переходить до джерел візуальних. Тут головним об'єктом критики є занадто вільна інтерпретація зображень істориками. Зокрема ідеться про довільну ідентифікацію як жертв, так і погромників. Жертви часто ідентифікуються як євреї, навіть коли оригінальне джерело — німецька кінохроніка — подає їх як жертв НКВС. «Ідентифікація» погромістів часто робиться на основі поверхової подібності, незважаючи на розходження між, скажімо, формою вуха чи ніздрі. Автор піддає існуючі візуальні джерела ретельному аналізу, намагаючись прив'язати світлини і кадри кінохронік до конкретних місць і конкретного часу і за їх допомогою спробувати встановити масштаб і суть подій.

На думку рецензента, автор має слухність, вказуючи на занадто вільне поводження з світлинами як істориків, так і архівістів чи кураторів музеїв та виставок. Водночас, навряд чи можна вимагати від істориків, які аналізують матеріал майже столітньої давності, дотримання процедур і протоколів сучасної криміналістики. Інколи критичність автора видається невиправданою. Візьмімо, для прикладу, світлини і кадри з убитими на подвір'ї Бригідок, які зображають так званий «Кривавий двір», і які автор обговорює на с. 137—142. Убитих зі світлин і хроніки ідентифікували і як жертв розстрілів НКВС, і як євреїв, яких спочатку змусили ексгумувати тіла жертв НКВС, а потім розстріляли. Абсолютної впевненості в цьому випадку немає, проте аргументи Івана-Павла Химки, який ідентифікує убитих як євреїв, рецензенту здаються цілком слушними (фото 9.5 с. 138). І йдеться тут не про одну дрібну деталь — таку, як підтяжки на одному з вбитих, які навряд чи залишили б арештованому в тюрмі. Трупні вбитих лежать досить хаотично на перекопаній землі і без очевидних слідів перебування в ув'язненні. Важко собі уявити, щоб в процесі ексгумації викопані трупи викладали таким чином: чи не ускладнювало б це сам процес ексгумації і було виявом неповаги до небіжчиків? Чи не мали б на ексгумованих рештках залишитися сліди землі? У таких випадках завжди залишається місце для сумніву і альтернативної інтерпретації, проте за сумою фактів, на думку рецензента, у даному випадку ідентифікація вбитих як євреїв цілком обґрунтована.

Також невиправдано скептичним є відчитання автором окремих свідчень жертв. Доцільним прикладом є реляція Рузі Вагнер, про яку є стаття Івана-Павла Химки². Автора дивує, що львів'янка зрозуміла і запам'ятала назву видання «*Stürmer*», хоч йдеться про єврейку, яка майже напевно володіла німецькою, більше того, могла чути про газету, відому зі свого антисемітизму ще в 1930-х рр., до війни. А. Плічко ставить під сумнів сцени роздягання єврейок в казармах, бо світлини роздягання маємо тільки з вулиць. Незрозуміло яким чином це виключає роздягання жінок в казармах. Більше того, реляція

² Химка І.-П. Достовірність свідчення: реляція Рузі Вагнер про Львівський погром влітку 1941 р. *Голокост і сучасність*. 2008. № 2(4). С. 43—79.

Рузі Вагнер вказує на те, що вона бачила вхідну браму, а можливо — й частину самої вулиці. При чому існує ймовірність, що у реляції йдеться таки про якусь частину території «малих казарм», з кращим доступом до вулиці. Рузя Вагнер складала своє свідчення у 1945 р., а отже навряд чи могла черпати зі «знайомств з публікаціями чи перегляду світлин» (с. 180). Автора дивує, що «йдучи “трохи попрацювати”, радянські громадянки беруть з собою перстні, біжутерію, вішають на шиї торбинки з коштовностями матусь» (там само). Мені здається, що сарказм тут безпідставний. Ідеться про людей, які цілком свідомі того, що вони стали мішенню масового насильства, яке загрожує їхньому життю. Ці люди пережили період радянських арештів і депортацій, були свідками масових переміщень населення і втеч. Якщо не вони самі, то їхні батьки пам'ятали Першу світову, українсько-польську та польсько-радянську війни, були свідками погрому 1918 р. Вони знали, що в такій ситуації гроші та коштовності можуть врятувати життя.

У головній частині монографії автор групує его-документи і фотографії за місцями, де відбувалися погроми та страти. Оскільки точну кількість вбитих встановити неможливо, автор пробує встановити приблизні масштаби того, що відбувається, аналізуючи кількість людей, зображених на фотографіях, фізичні розміри місць, де відбуваються події, кількість вбитих і поранених, присутніх у візуальних джерелах. Завдяки цій процедурі він встановлює ймовірні параметри чисельності вбитих для кожного з аналізованих місць.

Цікавою є спроба встановити кількість вбитих у погромі через ідентифікацію жертв погрому. Для цього автор використовує базу даних Яд Вашем, робить пошук за місцем смерті (Lwów), за довоєнним місцем проживання (Lwów), і тоді дивиться на індивідуальні картки. Такий підхід має свої проблеми — хоча Яд Вашем і каже, що база даних включає імена близько 80 % всіх загиблих у Шоа, навряд чи ці 80 % розподіляються рівномірно як географічно, так і хронологічно. Видається, що для Львова у цій базі даних використовувалося кілька різних написань — Lwów, Lvov, Lemberg, можливо, навіть Lviv, — пошук за різними назвами міста видає різну кількість загиблих. У випадку Каунаса (Ковно), наприклад, варіантів назви міста набагато менше.

Порівняння наявних візуальних і текстуальних джерел про кількість жертв з Львівського погрому з іншими погромами літа 1941 р. та з масовими вбивствами євреїв у Львові після першого погрому теж цікаве, хоча, як і з ідентифікацією жертв, вимагає глибшого і більш систематичного дослідження. Загалом, варто пам'ятати, що на відміну від багатьох інших (і в переважній більшості набагато менших) місцевостей, де відбувалися масові вбивства євреїв влітку 1941 р., основна маса львівських євреїв загинула у 1942—1943 рр., а не у 1941 р.

Результатом попередніх порівнянь, зроблених автором рецензованої роботи, став «індекс узгодженості» кількості жертв, які називаються в его-документах, з цифрами, наявними в інших видах джерел. За цим індексом, якщо у випадку погрому в Каунасі цифри фактично співпадають, тобто індекс узгодженості становить 1, то у випадку «в'язничної акції» у Львові бачимо

величезне розходження — тут індекс узгодженості складає 0,001 (с. 266). Навіть у випадку так званої «акції відплати», яка йшла одразу за «в'язничною акцією», розходження набагато менше і становить 0,5. Автор припускає, що величезне розходження у випадку «в'язничної акції» пояснюється головним чином упередженістю єврейських оповідачів щодо українців.

Остаточна оцінка кількості загиблих під час «цивільного погрому» у Львові, в автора публікації така:

0	Кілька осіб	Кілька десятків	Кілька сотень	Кілька тисяч
Малоймовірна	Цілком імовірна	Цілком імовірна	Малоймовірна	Неймовірна

Загалом така оцінка виглядає переконливо, але з кількома застереженнями. У світлі наявних свідчень показник 0 виглядає таким ж неймовірним, як і кілька тисяч. Кілька вбитих осіб видається числом малоймовірним. Кілька десятків справді виглядає цілком імовірним числом, але настільки ж імовірним буде й показник «понад 100 убитих». Більше того, проблематичним є саме поняття «цивільного погрому». Як виокремити з подій «цивільний погром», якщо серед учасників, постановників, глядачів і фотографів майже всюди зустрічаємо німецьких військовослужбовців. Як бути з українською міліцією — парамілітарною формацією, членів якої навряд чи можна вважати цивільними. Якщо єврею, схопленому і приведеному до в'язниці міліціантами, по дорозі завдають важких тілесних ушкоджень цивільні мешканці міста, а у в'язниці — військові, і він помирає від ран на в'язничному подвір'ї, то чи можна таке вбивство приписати якійсь одній категорії учасників погрому?

Надійшла / Received 28.02.2023

Andriy Zayarnyuk

Ph. D., Professor,

History Department, University of Winnipeg (Winnipeg, Canada)

a.zayarnyuk@uwinnipeg.ca

<https://orcid.org/0009-0009-0031-3174>

CAN WE CALCULATE THE DEATH TOLL OF THE LVIV POGROM OF 1941?

[Book review: Anatolii Plichko. Estimates of the Number of Victims of the Lviv Pogrom of 1941. Lviv: Scientific Society Named After Shevchenko, 2022. 308 p.]